علي نواز آريسر

”تذڪره لطفي“ جو تحقيقي اڀياس
A Study of Tazkira Lutufi

Abstract:

Tazkira is derived from an Arabic word Zikr. Tazkira was initiated in Sind in Soomra period and the literary history of Sind was written on the basis of Tazkiras. Hidayatullah Tarik Najfi authored the first Tazkira, in Sindhi, which was translated into Urdu by Muhammad Hufeez-ur-Rehman Hafeez and he got it published as Tazkira Shuara-e-Sind. After this, Moulana Deen Muhammad Wafai wrote Tazkira Mashaheer Sind.

Tazkiras are written in different patterns in Sindhi: some are ordered according to periods, some according to years, some are ordered alphabetically, and some are without any specific order. Tazkira is also basically history and one has to pass through various phases of research to write a Tazkira. Tazkira Lutufi occupies the prominent place among such Tazkiras. This research article presents a review of the book: Tazkira Lutufi. Its first edition containing 13 chapters appeared in 1943. It was published by R H Ahmed and Brothers in Hyderabad. This study critically analyzes merits and certain drawbacks of the book within the parameters of research.

لفظ ”تذڪره“ ذڪر مان ورتل آهي، جيڪو عربي ٻوليءَ جو لفظ آهي. سنڌ ۾ تذڪري جي شروعات سومرن جي دؤر کان ٿي جن جي بنياد تي ئي سنڌ جي ادبي تاريخ لکي وئي آهي. شروعات ۾ تذڪرا فارسيءَ ۾ لکيا ويا. فارسيءَ ۾ پهريون تذڪرو محمد عوفي لکيو جيڪو 1945ع ۾ سعيد نفيسي مرتب ڪري تهران مان ڇپايو. سنڌيءَ ۾ پهريون تذڪرو هدايت الله تارڪ نجفي لکيو جنهن کي محمد حفيظ الرحمان حفيظ 1946ع ۾ اردوءَ ۾ ترجمو ڪري ’تذڪره شعراءِ سنڌ‘ جي نالي سان ڇپائي پڌرو ڪيو. مولانا دين محمد وفائي ’تذڪره مشاهير سنڌ‘ لکيو. مولانا صاحب هي تذڪرو ورهاڱي کان اڳ لکي تيار ڪيو هو جنهن ۾ سنڌ جي عالمن، درويشن ۽ بزرگن تي تحقيق سان گڏ، سوانح عمريون ۽ واقعا شامل آهن. وفائي

صاحب هن ڪتاب جي ترتيب ڏيڻ ڪان اڳ ۾ سال 1950ع ۾ گذاري ويو. جنهن ڪري مسودي تي نظر ثاني نہ ٿي سگهي. هي مسودو سنڌي ادبي بورڊ جي حوالي ٿيو ۽ بورڊ پاران هي تذڪرو ٽن جلدن ۾ 1974ع-1985ع ۽ 1986ع ۾ شايع ڪيو ويو. جنهن ۾ واڌارا سڌارا ۽ حاشيا پير حسام الدين راشدي ڏنا.

ان ڪان اڳ ۾ سنڌ جي ادبي تاريخ جي حوالي سان، فارسي ٻوليءَ ۾ لکيل، تذڪره 'لباب الالباب' (محمد عوفي)، تذڪره 'روضة السلاطين' (فخري هروي)، تذڪره 'مقالات الشعرا' (مير علي شير قانع ٺٽوي)، تذڪره 'تڪملہ مقالات الشعرا' (مخدوم محمد ابراهيم صديقي ٺٽوي) ۽ 'تذڪره شعراءِ ڪشمير' (پير حسام الدين راشدي) سنڌي ادب ۾ بنيادي ماخذ سمجهيا وڃن ٿا. سنڌي ٻوليءَ ۾ ان ڪان پوءِ ڪيترائي تذڪرا لکيا ويا آهن، جن ۾ 'تذڪره مخاديم کهڙا'، (مخدوم ميان الله بخش عباسي)، 'تذڪره شعراء ٽکڙ' (سيد اسد الله شاهہ بيخود حسيني ٽکڙائي)، 'تذڪره امير خاني' (پير حسام الدين راشدي)، 'تذڪره لطفي' (لطف الله بدوي)، 'تذڪره مخدومان هالا' (مخدوم جميل الزمان)، 'تذڪره الشعرا، حيدرآباد' (محمد بخش واصف)، 'تذڪره پوراني سادات سکر' (قريشي حامد علي خانائي)، 'تذڪره شهباز' (ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي)، ۽ 'تذڪره شعرا سکر' (ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي) سنڌي ادب ۾ اهم جاءِ والارين ٿا.

هن تحقيقي مقالي ۾ "تذڪره لطفيءَ" جو جائزو پيش ڪيو ويندو ۽ هن ڪتاب جي هر باب کي پنهنجي تحقيق جي دائري ۾ آڻيندي، راءِ شامل ڪئي ويندي.

سنڌيءَ ۾ تذڪرا مختلف گهاڙيٽن ۾ لکيل آهن، ڪي دؤر وار آهن تہ ڪي سال وار ترتيب ڏنا ويا آهن، ڪي الف ب وارا آهن، تہ ڪي بنا ڪنهن ترتيب جي آهن. بنيادي طور: تذڪرو هڪ تاريخ آهي، جنهن جي لکڻ دوران تحقيق جي ڪيترن مرحلن مان گذرڻو پوي ٿو. تذڪرو، تحقيق جا سمورا مرحلا طئہ ڪرڻ بعد بنيادي ماخذن ۾ شمار ٿئي ٿو. اهڙن تذڪرن ۾ 'تذڪره لطفي' بہ اهم ماخذ جي حيثيت رکي ٿو.

هيءَ ڪتاب ٽن جلدن تي مشتمل آهي، جيڪو پروفيسر لطف الله بدويءَ جو لکيل آهي، جنهن کي ترتيبوار 1943ع، 1946ع ۽ 1953ع ۾ آر. ايچ احمد اينڊ برادرس

وارن اسٽئنبرڊ پريس، حيدرآباد مان شايع ڪرائي پڌرو ڪيو ويو. هن ڪتاب ۾ بدوي صاحب سنڌ جي شاعرن سان گڏ، سنڌ جي تاريخ جو بہ پسمنظر ڏنو آهي. ڪتاب جو پهريون ڀاڱو تيرهن بابن تي ٻڌل آهي.

”باب پهريون: سنڌ جي قديم تاريخ، موهن جو دڙو، آرين جي دور ۾ سنڌ تي ايرانين جون ڪاهون، يونان جون ڪاهون.

باب ٻيو: سنڌي ٻولي، پراڪرت جا قسم.

باب ٽيون: شاعريءَ جي وصف.

باب چوٿون: سنڌ جي تاريخ جو عهد، قرون وسطيٰ، ڇچ ۽ سوهندي؟

باب پنجون: سنڌ ۾ عربن جي حڪومت، عربن جون سنڌ ۾ ادبي خدمتون، ابو عطا، ابوضلع، عربن جي دؤر جو هڪ سنڌي شعر.

باب ڇهون: عربن کان پوءِ حضرت شهباز شيخ عثمان مروندي، حضرت فريد الدين چشتي

باب ستون: سومرن جو دؤر، دودو چنيسر

باب اٺون: سنڌي شاعريءَ جو اوائلي دؤر سما، سنڌي شاعريءَ جا اُهڃاڻ، شيخ حماد، اسحاق آهنگر، درويش راڄو ماموئيءَ جا بيت، سنڌو رسالو تعليم اخبار، مخدوم احمد، قاضي قاضن، هڪ روايت

باب نائون: ارغون ۽ ترخان (تاريخ) مرزا شاهہ حسن، ارغون، ترخاني دؤر، ماهہ بيگم، محمد باقي، مرزا جاني بيگ، مرزا غازي بيگ

باب ڏهون: ارغوني ۽ ترخاني دؤر ۾ ملڪ جي ادبي حالت، مفسر، محدث، مورخ، مير طاهر محمد نسياني، مير محمد معصوم بکري، شاعر، سنڌي شاعري، پير محمد لکوي، مخدوم نوح عليہ رحمت، شاهہ عبدالڪريم بلڙيءَ وارو

باب يارهون: سنڌ مغل حڪومت هيٺ، لطف الله قادري، عثمان احساني، متفرقہ

باب ٻارهون: ڪلهوڙن جو دؤر

باب تيرهون: ڪلهوڙن جي دؤر ۾ شاعري“ (1)

هن جُلد ۾ ڪُل 23 شاعرن جو تذڪرو ۽ شاعري شامل آهي. پهرئين جلد جي 320 صفحن ۾ تمام گهڻي معلومات ڏني وئي آهي. هن ڪتاب ۾ خاص طور شاعريءَ جي تاريخي سلسلي هٿ ڪرڻ لاءِ گهڻي محنت ڪيل ڏسجي ٿي، پر ادبي تاريخ تي سياسي تاريخ حاوي نظر اچي ٿي، جيئن تہ هي ڪتاب شاعرن جي تذڪري

تي مشتمل آهي. تنهنڪري هن ۾ سنڌ جي مختلف سياسي دؤرن کي شامل نہ ڪرڻ گهرجي ها. ڇو تہ سياسي تاريخ هڪ الڳ موضوع آهي. ان تي ڌار تحقيق جي ضرورت آهي. هونئن بہ تحقيق ۾ موضوع کان هٽي يا ٻين گهڻن موضوعن کي شامل ڪرڻ سان. تحقيق پنهنجي اهميت وڃائي ويهي ٿي ۽ محقق سڀني موضوعن سان هڪ ئي وقت نياءُ نٿو ڪري سگهي. اهڙيءَ طرح بدوي صاحب جو هي ڪتاب جتي گهڻو معلوماتي ڪتاب آهي. اتي تحقيق جي حوالي سان ڪجهہ کوٽ محسوس ٿئي ٿي. بدوي صاحب باب پنجين ۾ عربن جي دؤر تي تفصيل سان لکيو آهي ۽ ان جي پيٽ ۾ برهمڻ ۽ سومرن جي دؤر جو اختصار سان جائزو ورتو آهي. ۽ ليکڪ سنڌي شاعريءَ جي سما دؤر کان شروعات ڄاڻائي آهي. جڏهن تہ سومرن جي دؤر ۾ ئي سنڌي شاعريءَ جو بنياد پئجي چڪو هو. پروفيسر محرم خان پنهنجي ڪتاب. ’سنڌ. سنڌي ٻولي ۽ سنڌي شاعريءَ‘ ۾ شاعريءَ جي شروعات راءِ دور کان ڄاڻائي آهي. جڏهن تہ سومرن جي دؤر ۾ ڳنان. ڳاهہ. ڳيچ. مدحيہ شاعري. مذهبي شاعري. عشقيہ شاعري. رزميہ شاعري ۽ رومانوي شاعري لکي وئي. هن ئي دؤر ۾ لوڪ داستانن جنم ورتو هو ۽ ڳاهون عروج تي پهتل هيون. بدوي صاحب عرب دؤر جي عالمن ابو عطا ۽ ابو ضلع جو ذڪر تہ ڪيو آهي پر سومرن جي دؤر جي سنڌي شاعرن پير نورالدين (وفات 1095ع). پير صدرالدين (1290_1409ع). پير شمس الدين (1165ع_1276ع) سمنگ چارڻ (1200_1300ع جي وچ ۾) ياڳو يان (وفات 1300_1360ع جي وچ ۾) هان فقير. پرپور شاهہ. شاهہ حسن اپلاڻي (وفات 1248ع) مرڪان شيخڙ (وفات 1300ع) بابا فريد گنج شڪر (1173_1275ع) ۽ سيد بدرالدين جو ذڪر موجود نہ آهي. اهڙيءَ طرح هن عربن جي دؤر کي تمام گهڻو ساراهيو آهي. راجا ڏاهر جي لاءِ لکي ٿو تہ: ’چچ جي پٽ ڏاهر جو دؤر تہ عجيب خرابين جو مرڪز بڻجي چڪو هو. جنهن جو نتيجو اهو نڪتو جو سندس ان سلطنت سان اختلاف پيدا ٿيو جنهن جي عظمت ۽ طاقت کان دنيا جون طاقتون ۽ حڪومتون خوفزده هيون. پنهنجي بيوقوفيءَ جي باعث هو اسلامي فاتحن جي تلوارن سان وڃي ٽڪريو ۽ پنهنجي ئي دارالسلطنت جي سامهون ماريو ويو.‘ ساڳئي صفحي تي محمد بن قاسم لاءِ لکي ٿو تہ: ’خوش قسمت مجاهد محمد بن قاسم ثقفي. سنڌ کي عربي سلطنت سان ملائي ڇڏيو.‘

بدوي صاحب هتي راجا ڏاهر کي ’ڏاهر‘ ۽ محمد بن قاسم لاءِ ’خوش قسمت مجاهد‘ جهڙا لفظ استعمال ڪري. راجا ڏاهر جي حڪومتي دؤر کي ننديو آهي. اتي عرب دؤر حڪومت جي تمام گهڻي ساراهہ ڪئي آهي.

بدوي صاحب دودي سومري واري داستان کي بہ من گھڙت ڪوٺيو آهي، ’تاريخ معصومي‘، ’تاريخ طاهري‘ ۽ ’تحفة الڪرام‘ جا حوالا ڏيئي، ان کي رد ڪيو آهي، جڏهن تہ دودي سومري جي داستان بابت سنڌ جي هڪ وڏي عالم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ’دودو چنيسر‘ نالي ڪتاب جا ٻہ جلد لکي، ان کي صحيح ثابت ڪيو آهي، ۽ شيخ اياز پڻ ’دودي سومري جو موت‘ ناٽڪ لکي، هميشہ جي لاءِ سنڌ جي تاريخ ۾ محفوظ ڪري ڇڏيو آهي ۽ پروفيسر محرم خان پڻ پنهنجي ڪتاب ’سنڌ، سنڌي ٻولي ۽ سنڌي شاعريءَ‘ ۾ هڪ ڀرپور تحقيقي مضمون لکي، انهيءَ قصي کي سنڌ جي بهادريءَ جي تاريخ جي هڪ باب ۾ واڌارو ڪيو آهي.

بدوي صاحب شاهہ ڪريم بلڙي واري خاڪي ۾ صفحي 173 تي لکي ٿو تہ:

"سنڌي زبان ۾ ’شاهہ ڪريم‘ تي هي ٿي ڪتاب سنگِ ميل جي حيثيت رکن ٿا، آئنده شاهہ ڪريم تي لکڻ واري لاءِ باقي ڪجهہ بہ نہ ڇڏيو ويو آهي، جو ان تي مفصل يا مجمل لکيو وڃي."(2)

هتي بدوي صاحب تحقيق جي اصولن کان هٽي ڳالهہ ڪئي آهي، ڇو تہ ڪا بہ تحقيق حرف آخر ناهي هوندي.

بدوي صاحب 230 صفحي تي ميان سرفراز ڪلهوڙي جو خاڪو چٽيو آهي، جنهن ۾ سندس احوال تہ برابر ڏنو آهي، پر ڪٿي بہ ڪيس شاعر نہ لکيو آهي، ۽ نہ ئي سندس شاعراڻين خوبين تي بحث وغيره ڪيو آهي، واضح رهي تہ ميان سرفراز ڪلهوڙو، ڪلهوڙا دؤر جي حڪمرانن ۾ اعليٰ پايي جو شاعر هو. تنهنڪري سندن شاعراڻين خوبين کي بہ بيان ڪرڻ گهربو هو. اهڙيءَ طرح بدوي صاحب، قاضي قادن تي تفصيلي لکيو آهي ۽ ان جا ست بيت پڻ شامل ڪيا آهن. پر قاضي قادن جي شاعريءَ تي نہ بحث ڪيو آهي ۽ نہ ئي ان جي شاعراڻين خوبين تي ڳالهايو آهي.

جيئن تہ بدوي صاحب جو هي تذڪرو دؤر وار آهي ۽ سڀني شاعرن جو دؤر جي حساب سان ذڪر ڪيو آهي، پر هتي هر دؤر جي حساب سان ڪيترن ئي شاعرن کي شامل نہ ڪيو ويو آهي، مثال طور: سومرن جي دؤر جي ڪنهن بہ شاعر جو ذڪر شامل نہ آهي. تنهن ڪانسواءِ سمن جي دؤر جي شاعرن ۾ بہ شيخ پراڻ (وفات 1308ع)، نوح هوٿياڻي (وفات 1389ع) پير تاج الدين شيخ عبدالجليل چوهڙ (وفات 1504ع) ۽ سيد حيدر سنائي (وفات 1530ع) کي شامل نہ ڪيو آهي. ارغونن جي دؤر جي شاعرن

۾ بہ سيد علي ثاني ٺٽوي (1486_1573ع) راجيو ستيو دل (وفات 1569ع ڌاري) درس علاوالدين، شيخ لاڏجيو (1523_1598ع) جرڪس فقير، شيخ حلو ۽ سيد ابوبڪر لڪياري وغيره کي شامل نہ ڪيو آهي. ترخان دؤر جي شاعرن ۾ محمد عثمان اگهم ڪوٽي (وفات 1585ع ڌاري) مخدوم قاضي عثمان درٻيلي (وفات 1585ع ڌاري) ۽ مخدوم ونهيون چانهيون (وفات 1592ع) وغيره کي بہ شامل نہ ڪيو آهي. مغل دؤر جي شاعرن ۾ فقط ٻن شاعرن جو ذڪر ڪيو آهي، پر انهن جو مڪمل احوال بدران سندن مختصر خاڪو چٽيو آهي، جڏهن تہ باقي شاعرن جو ذڪر ئي نہ ڪيو ويو آهي، جن ۾ فاضل بکري، مهراج پراٽناٿ 1617_1688ع) مخدوم ابوالحسن ٺٽوي (1661_1711ع) ميون شاهہ عنات رضوي (1644_1713ع) مخدوم سليمان، ميون عيسو هالائي، شاهہ عنايت صوفي شهيد (1556_1718ع) ۽ احسان فقير لانگاهہ وغيره شامل آهن.

بدوي صاحب جيئن تہ شاعرن جو تذڪرو لکيو آهي، تنهنڪري سڀني شاعرن کي شامل ڪرڻ کپندو هو. ان کان سواءِ جن شاعرن جا خاڪا چٽيا ويا سي بہ اڌورا آهن، خاص طور تي شاعرن جون جنم ۽ وفات جون تاريخون ئي نہ ڏنيون ويون آهن، ڪيترن شاعرن جو احوال گهڻو ڏنو ويو آهي، تہ ٻين جو صفا مختصر، ڪيترن شاعرن جي شاعريءَ تي تفصيلي بحث سان گڏ سندن تنقيدي جائزو پيش ڪيو ويو آهي، جڏهن تہ ڪيترن ئي شاعرن تي هڪ سٽ بہ لکي نہ وئي آهي.

بدوي صاحب، شاهہ عبداللطيف ڀٽائيءَ تي تفصيلي لکيو آهي ۽ شاهہ صاحب جي سڀني سُرن جو تفصيلي جائزو وٺندي، انهن جو پسمنظر پڻ سمجهايو آهي. شاهہ سائينءَ جي ٻن بيتن تي، جن محققن اعتراض اٿاريا آهن، انهن کي پنهنجي مضبوط دليلن سان رَد ڪيو آهي. ان کان علاوه بدوي صاحب شاهہ عنايت رضويءَ واري خاڪي ۾ شاهہ لطيف ۽ شاهہ عنات جي شاعريءَ ۾ هڪجهڙائي تي بحث ڪيو آهي. بدوي صاحب صفحي 598 تي لکي ٿو تہ:

> ”شاهہ عنايت الله رضوي جي شعر کي پڙهندي خبر پوي ٿي تہ هو پنهنجي دؤر جو وڏو شاعر ٿي گذريو آهي، ايتري قدر جو سندس شعر جو گهڻو حصو خود شاهہ جي رسالي ۾ موجود آهي، ممڪن آهي تہ اهڙي حالت ۾ سندس ڪلام شاهہ ڀٽائي جي ڪلام سان گڏجي ويو هجي، جيئن فارسي زبان ۾ حافظ خواجو جي لاءِ چيو وڃي ٿو. رضوي ۽

پٺاڻيءَ جي همعصر هئڻ سبب، رضوي جي شهرت کي گهڻو ڌڪ لڳو آهي، جيڪڏهن هو ڪنهن ٻئي دؤر ۾ هجي ها ته پنهنجي وقت جو وڏو شاعر ۽ امام سڏجڻ ۾ اچي ها.“(3)

بدوي صاحب هتي، هڪ ئي دؤر جي ٻن اهم شاعرن جي ڀيٽ ڪئي آهي، پر ان ڀيٽ لاءِ ڪي به مضبوط دليل نه ڏنا آهن ۽ نه وري ٻنهي جي شاعراڻي فڪر تي بحث ڪيو آهي. هڪ ته ڪنهن شاعر جي ڀيٽ ٻئي شاعر سان ڇو ڪجي؟ ڇو ته هر شاعر جو پنهنجو لهجو ۽ اسلوب هوندو آهي، پنهنجو مطالعو مشاهدو هوندو آهي، هر ڪنهن جا مختلف خيال ۽ ڪيفيتون هونديون آهن. تنهنڪري اهڙي ڀيٽ ڪرڻ بيجا ٿيندي، ان ڪانسواءِ پٺاڻي ۽ رضوي جي عمر ۾ به پوري اڌ صديءَ جو فرق آهي، رضوي جي شاعريءَ ۾ اهڙو فڪر هجي ها ته ان جو ڏڪ شاهه سائينءَ کي لڳي ها. ڇو ته شاهه لطيف، رضوي کان گهڻو نندو آهي. اهڙيءَ طرح سچل ۽ سامي، شاهه سائينءَ کان پوءِ جا شاعر آهن. جيڪڏهن همعصر هجڻ يا دؤر وار هجڻ جي ڪري ڪنهن جي شاعري کي ڌڪ رسي ٿو ته سچل ۽ سامي ته اُڀري ئي نه سگهن ها. ان حوالي سان ڊاڪٽر فهميده حسين لکي ٿي ته:

”بدوي صاحب شاهه عنايت جي فطرت نگاري جي به گهڻي تعريف ڪئي آهي، ڀيٽ ڪرڻ لاءِ نقاد کي ٻنهي شاعرن جي ڪلام جي هڪجهڙائي ۽ فرقن کي بيان ڪرڻ گهرجي ۽ تقابلي تنقيد (Comparative Criticism) جي اصولن موجب انهن جو موازنو ڪرڻ گهرجي. بهرحال اها روايت آهستي آهستي ترقي ڪندي آهي، هن مرحلي تي سنڌيءَ ۾ اها ابتدائي ڏاڪي تي نظر اچي ٿي.“ (4)

انهيءَ دؤر جي ٻين ڪيترن شاعرن جو ذڪر ڪندي، بدوي صاحب ڪنهن به قسم جي تنقيد نه ڪئي آهي، ۽ نه وري شاعراڻين خوبين تي ڪا خاص راءِ ڏني آهي، سواءِ روحل فقير صوفي جي، جنهن جي زندگيءَ جي احوال ۽ اهم واقعن جي ذڪر کان پوءِ، سندس ادب ۾ مقام ۽ حيثيت بابت لکيو اٿس، سندس ڪلام جي نموني کي ڪبير داس ۽ ميران ٻائي جي دوهن جهڙو سڏيو اٿس. هندي شاعريءَ ۾ روحل فقير جي قادرالڪلاميءَ کي ڏسندي، هن جي ڀيٽ فريد ۽ ملڪ جائسيءَ جي ڪلام سان ڪئي اٿس، هُو صاحب روحل جي ڪلام جي اسلوب ۽ بناوت بابت لکي

ٿو تہ: ’روحل هندي رس جي سيڻي قسمن دوهي، چوپائي، جهولڻي، انتره ۽ ٻين طرزن ۾ طبع آزمائي ڪئي.‘

ٻاڳو ٻيو: تذڪره لطفيءَ جو ٻيو جلد 1946ع ۾ ڇپيو جنهن ۾ ميرن ٽالپرن جي دؤر جي مجموعي ۽ ادبي تاريخ بابت مواد ڏنو ويو آهي. پهريائين ميرن جي دؤر جي پارسي شاعريءَ جو ذڪر ڪيو ويو آهي، پوءِ سنڌي شاعريءَ جي ابتدا، سچل سرمست جي ڪلام کان ڪئي وئي آهي، ۽ هن دؤر کي سنڌي شاعريءَ جو سُونهري دؤر سڏيو آهي. بدوي صاحب هن جلد ۾ جن بہ فارسي شاعرن جو ذڪر ڪيو آهي، انهن جي شاعراڻين خوبين تي ڪابہ راءِ نہ ڏني آهي ۽ نہ وري سندن تنقيدي جائزو ورتو آهي، جهڙيءَ ريت ٻين سنڌي شاعرن جي شاعريءَ تي تنقيدي جائزو پيش ڪيو آهي. تحقيق جي اصول موجب، محقق جو اهو رويو بہ پڙهندڙ لاءِ مونجهارو پيدا ڪندڙ آهي. بدوي صاحب 74 صفحي تي مير شهداد خان واري خاڪي ۾ لکي ٿو تہ: ”مير شهداد خان ڪڏهن ڪڏهن پارسي شعر چوندو هو“ ۽ مير صاحب جو هڪ شعر نموني طور ڏنو آهي، پر ڪٿي بہ اهو واضح ناهي ڪيو تہ اهو شعر ڪڏهن ۽ ڪٿان مليو. واضح رهي تہ مير صاحب جو هڪ ديوان بہ لکيل هو جيڪو صفدر حسين مرزا ”سيفي“ مڪمل احوال سان مرتب ڪري ڇڪو آهي. جڏهن تہ اهو مڪمل ديوان، تهران مان پڻ هاڻ شايع ٿيو آهي. واضح رهي تہ مير صاحب ڪلڪتي جي قيد خاني ۾ وفات ڪئي ۽ سندس لاش کي حيدرآباد آڻي ميرن جي قبن تي دفن ڪيو ويو. سندس مزار تي هي ڪتبو لکيل آهي. ’تاريخ وصال مرحوم صاحب مير شهداد خان ٽالپر عليہ الرحمت، هفتم ماہ محرم 1284هہ.‘ جيڪا ڳالهہ فاضل مصنف پنهنجي ڪتاب ۾ نہ ڄاڻائي آهي.

اهڙيءَ طرح ڪجهہ شاعرن جو احوال اڻپورو ڏنو ويو آهي. ساڳئي دؤر جي صاحب ديوان شاعر مير صوبدار خان مير کي بہ ڪتاب ۾ شامل نہ ڪيو ويو آهي. مير صاحب علم پرور ۽ سٺو شاعر هو سندس تخلص مير هو سندس تصنيفون هي آهن: 1. مثنوي سيف الملوڪ (تاليف سن 1247هہ/1831ع)، 2. مثنوي فتح نامہ (تاليف سن 1244هہ/1828ع) هي مثنوي ڪلهوڙن ۽ ٽالپرن جي عهد جي تاريخ آهي، جيڪا مرزا عباس علي بيگ مرتب ڪري ڇڪو آهي، 3. مثنوي خسرو شيرين (تاليف سن 1255هہ/1839ع)، 4. مثنوي جدائي نامہ (1260هہ/1844ع) هي مثنوي، مير صاحب

ڪلڪتي ۾ لکي، 5. ديوان مير، هي ديوان (سن 1240هه/1824ع) ۾ مرتب ڪيائين. ان کان پهرين مير صاحب جا ٽي ديوان گم ٿي چڪا هئا. مير صاحب ڪلڪتي ۾ (14رجب 1262هه/1845ع) تي وفات ڪئي. سندس لاش کي حيدرآباد سنڌ آڻي، سندس والد جي پير ۾ دفن ڪيو ويو.

تنقيد جي لحاظ کان ڏٺو وڃي ته مجموعي تجزيي ۾ بدوي صاحب سنڌي شاعريءَ ۾، شاهه کان سچل تائين ٿيندڙ تبديلين تي فني لحاظ کان به غور ڪيو آهي، ۽ لکي ٿو ته: هن دؤر جي قديم شاعريءَ ۾ گهڻو ڦيرو آيو. دو ٽڪي وائي، جا شاهه لطيف جي وقت ۾ مروج هئي، جنهن کان پوءِ مثلث ۽ مربع ٽڪن ۾ ڪافيون لکيون ويون، هن دؤر ۾ موزون شاعري جو رواج پيو. موزون شاعريءَ جي حوالي سان هو سچل سرمست سان گڏ سيد ثابت علي شاهه کي به آڻي ٿو. هن دؤر ۾ ايراني شاعريءَ جون به ڪيتريون نيون خاصيتون، سنڌي شاعريءَ ۾ اچڻ جي ڳالهه ڪري ٿو شاهه تي روميءَ جي تصوف ۽ سچل تي منصوري اعتقاد جي اثر ڏانهن توجهه ڇڪائي ٿو. هن سچل جي سوانحي ڳالهين کانسواءِ سندس شعر و شاعريءَ جي باري ۾ پڻ تفصيل سان لکيو آهي، پر ان ۾ موضوعاتي ڇنڊ ڇاڻ ۾ تصوف کي وڌيڪ بيان ڪيو اٿس.

بدوي صاحب تصوف جو بيان ڪندي، هر شيءِ کي مذهب ڏانهن ڪڻي وڃي ٿو ۽ تصوف کي شريعت مطابق پيش ڪري ٿو جتين ته شريعت ۽ طريقت الڳ ڳالهيون آهن. هتي بدوي صاحب صوفي ازم کي اسلامي عقيدي موجب مڃرائڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. بدوي صاحب منصور بن حلاج لاءِ لکي ٿو ته: ”جڏهن هن ’اناالحق‘ (مان خدا) جو نعرو هنيو ته عالمن کيس انهيءَ آواز کان پرهيز ڪرڻ جي صلاح ڏني، مگر رهندو منصور هڪ شعر انهن جي جواب ۾ پيش ڪيو. جنهن جو مطلب هو: ’مان هوئي آهيان، جنهن کي مان چاهيان ۽ جنهن کي چاهيان ٿو اهو مان ئي آهيان، اسان ٻئي به روح آهيون، جن هن قالب ۾ حلول (واسو) ڪيو آهي، ان ڪري جڏهن هو مون کي ڏسي ٿو مان ان کي ڏسان ٿو تڏهن هو مون کي ڏسي ٿو.‘ نيٺ لاچار ٿي، عالمن، ان وقت جي صوفي بزرگن جي راءِ سان سندس قتل جي فتوا ڏني.“

هتي بدوي صاحب جو هي جملو ”نيٺ لاچار ٿي“ جانبدار رويي کي ظاهر ڪري ٿو ۽ ساڳئي سلسلي ۾ اڳتي لکي ٿو ته: ”اسان کي منصور جي شخصيت سان ڪوبه بحث ڪرڻو نه آهي، سواءِ ان جي ته منصور جي تعليم کي سندس مريدن پڪيڙي بي ديني کي وڌايو.“ بنيادي طور اظهار راءِ جو ته هر ڪنهن کي حق آهي، پر

نقاد ۽ محقق کي غيرجانبدار هئڻ گهرجي. اهڙيءَ طرح سان بدوي صاحب، سنڌ ۾ اسلامي تصوف واري مضمون ۾ شهيد شاهہ عنايت واري شهادت جي واقعي جي ڇنڊڇاڻ ڪئي آهي ۽ تفصيلي بحث ڪرڻ کان پوءِ اها راءِ قائم ڪئي اٿس تہ: ”هن سچي بيان مان نظر ايندو تہ هن شهادت جي واقعي ۾ ڪنهن بہ عالم جو هٿ نہ هو نہ وري شرعي فتويٰ جي حڪم سان خون وهايو ويو هو.“

بدوي صاحب هتي شهيد شاهہ عنايت جي واقعي کي شامل ڪري ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي، تہ شاهہ عنايت جي شهادت ۾ ڪابہ مذهبي ڌر ملوث نہ هئي ۽ نہ وري ڪنهن شرعي فتويٰ جي بنياد تي شاهہ عنايت کي شهيد ڪيو ويو. جڏهن تہ سنڌ جي ٻن نامور عالمن پير حسام الدين راشدي ۽ ڊاڪٽر محمد علي مانجهيءَ پنهنجي تصنيفن ۾ انهن عالمن جو ذڪر ڪيو آهي، جيڪي شاهہ عنايت جي شهادت واري واقعي ۾ ملوث هُئا.

”مخدوم محمد هاشم ٺٽوي شروعات کان ئي، شاهہ شهيد جي نظرئي جو مخالف رهيو. صوفي شاهہ عنايت شهيد جڏهن تمام گهڻي مطالعي، مشاهدي ۽ سير سفر کان پوءِ هندستان کان موٽي اچي پنهنجي طريقي سان رهڻ لڳو، تڏهن کان هن وقت جي عالمن کي گڏ ڪري، شاهہ شهيد جي مخالفت ڪئي. ڊاڪٽر محمد علي مانجهي ”تاريخ تذڪره بزرگان سنڌ“ جو حوالو ڏيندي لکيو آهي تہ: ’آخر مولانا محمد هاشم ٺٽوي ۽ ٻين عالمن جي فتويٰ تي ئي ميان ڪلهوڙي شاهہ عنايت الله کي قتل ڪرائي ڇڏيو.‘“ (5)

”مولوي محمد هاشم جي خاندان جڏهن مخدوم معين جي مخالفت شروع ڪئي تہ مٿس ٻين الزامن سان گڏ اهو بہ الزام مڙهيائون تہ هُو شاهہ عنايت جو معتقد هو. شاهہ عنايت الله جڏهن شهيد ٿيو، تڏهن شڪارپور وارو شاهہ فقير الله علوي ڏاڍو خوش ٿيو جنهن جو اظهار هن پنهنجي خطن ۾ بہ ڪيو آهي.“ (6)

ساڳئي طريقي سان بدوي صاحب، سچل سرمست سان انصاف نہ ڪيو آهي. جيتوڻيڪ سچل سيني مذهبن کان آجو هو ۽ طريقت جي درجي تي پهتل هو. فاضل مصنف ڪٿي ڪٿي تہ سچل جي ڪردار تي سخت لفظن ۾ تنقيد ڪئي آهي ۽ سچل

کي مخدوم کھڙن جو ٻڌو ٻانھو ڪري ڪوٺيو آھي. نہ صرف ايترو پر سچل جي ھن بيت ”شيخي ۾ مخدومي ڏونھين، ايءَ تان ساري نڳي“ کھڙن جي مخدومن کان الڳ ڪري بيھاريو آھي. جيڪو سچل، کھڙن جي مخدومن جي ھجو ۾ لکيو آھي. پروفيسر احسان بدوي بہ پنھنجي ڪتاب تنقيد ۽ تنقيد نگاريءَ ۾ سچل سان ڪيل نا انصافيءَ جي مذمت ڪئي آھي.

تصوف، بنيادي طرح سان ڪائنات جي ايڪي جو فلسفو آھي، انھيءَ فلسفي موجب، ھن ڪائنات ۾ جيڪا ڪثرت آھي، سا وحدت جا مختلف رُوپ آھن، جيئن لطيف سائين چيو آھي تہ: ”وحدت ڪثرت ٿي، وحدت ڪثرت ڪُل“ ان ڪري انسان ذات جو وجود، انھيءَ وحدت واري مقصد کي حاصل ڪرڻ لاءِ آھي، اھي مقصد آھن، تمام مذھبن جو ايڪو (وحدت اديان) انسان ذات جو اتحاد (اتحاد انساني) عالمي امن (امن عالم) آدم ذات جي ترقي (ترقي بني آدم) ۽ ھڪ ٻئي جو جياپو (بقاءِ باھمي) تصوف انسان کي مٿين مقصدن کي حاصل ڪرڻ جو سبق ڏئي ٿو.

حضرت سچل سرمست تي جيڪڏھن مذھب جو غلبو ھجي ھا تہ ھو ائين ھرگز نہ چوي ھا ”مذھبن ملڪ ۾ ماڻھو منجھايا“ سچل جيئن تہ ’امن عالم‘، ’ترقي بني آدم‘، ’اتحاد انساني‘، ’بقاءِ باھمي‘ جي فلسفي تي عمل پيرا ھو تنھنڪري سچل سان اھڙو رويو رکڻ، سچل جي فڪر ۽ ڪردار سان ناانصافي آھي، ان کان پوءِ سنڌ ۾ سيد ثابت علي شاھہ مرثيہ گوئيءَ جو بنياد وڌو ان جي ڪلام جي فني پھلوءَ جي باري ۾ بدوي صاحب لکي ٿو تہ: ”سيد ثابت علي شاھہ جو سمورو ڪلام علم عروض جي حدن اندر آھي، ۽ ايراني شاعريءَ جا سيئي قسم غزل جي طرز تي سلام، قصائد، مربع، مخمس، مسدس، مثنوي وغيره ملن ٿا. جن کي ڏسي اھا دعويٰ ڪري سگھجي ٿي تہ ھو سنڌي شاعريءَ ۾ انقلاب پيدا ڪندڙ ۽ موزون شاعريءَ جو موجد آھي، مرثيہ نگاريءَ ۾ سندس واقعات نگاري ۽ منظر نگاريءَ جو قائل نظر اچي ٿو ۽ سندس مٽ ڪنھن کي نٿو ڀانئي.“ ڀائي چين راءِ لنڊ عرف ’سامي‘ جو ذڪر ڪندي بدوي صاحب ڪيس روشن دل شاعر ۽ سنڌ جو بلند پايہ شاعر ٿو سڏي، ھن جي ڪلام جنھن کي ’سلوڪ‘ سڏيو ٿو وڃي، جي موضوع بابت بدوي صاحب لکي ٿو تہ: ”سامي پنھنجي دؤر جو وڏو ويدانتي ٿي گذريو آھي، ھن پنھنجي سلوڪن ۾ جا روحاني تعليم ڏني آھي، ان ۾ غالب عنصر ’پاڻ سڃاڻڻ‘ جو آھي. ديوان ڪوڙي مل چندن مل کلناڻي سندس ’سلوڪن‘ کي ٽن جلدن ۾ ڇپرايو ھو جنھن جي بنياد تي بدوي صاحب پنھنجي راءِ

جوڙي آهي، هو سندس ڪلام کي سليس سڏي ٿو پر اڪثر جاين تي هندي لفظن جي استعمال تي اعتراض ڪندي لکي ٿو تہ: "شاهہ ڀٽائيءَ جي شعر ۾ جا سلاست آهي، سا ساميءَ جي شعر ۾ ڪانهي."

انهيءَ راءِ تي غير جانبداريءَ سان نظر وجهڻ جي ضرورت آهي، ٻين شاعرن ۾ صوفي دلپت تي بہ تنقيدي راءِ ڏني اٿس ۽ سندس ڪلام کي ساميءَ کان وڌيڪ سليس ڪوٺي ٿو جنهن کي ميران جو پوئلڳ ڄاڻايو اٿس. ميرن جي دؤر جي ٻين ڪيترن شاعرن سان گڏ، ليڪ سنڌ جي مشهور قصہ گو شاعر حفيظ جي باري ۾ معلومات ڏني آهي ۽ سندس خيال قوت جو بہ معترف ڏسجي ٿو پر حفيظ بابت ذاتي معلومات اڻپوري ڏني اٿس. اهڙيءَ طرح بدوي صاحب سائگي دؤر جي ٻين ڪيترن شاعرن تي لکيو آهي ۽ انهن جي شاعراڻين خوبين تي بہ پنهنجي راءِ ڏني آهي ۽ سندن فن جو تنقيدي جائزو پيش ڪيو آهي، پر سندن ذاتي معلومات اڻپوري ڏني اٿس، مثال طور صديق فقير 'صادق' جي احوال ۾ اهو ڪٿي بہ نہ ڄاڻايو ويو آهي تہ هو شاعر ڪيئن بڻيو. ڇاڪاڻ جو صديق فقير ڦريان هڪ ڌاڙيل جي زندگي گذاريندو هو، اصل صوفي فقير لڳ عمرڪوٽ جو رهاڪو هو سندس پاءُ کي ڪنهن قتل ڪيو هو جنهن کان پوءِ وڃي چورن سان گڏيو. هڪ ڀيري ڪنهن چوريءَ تان پنهنجي ساٿين سان گڏ واپس وڃي رهيو هو رستي ۾ شاهہ عنايت جي جهوڪ واري راڳ ۽ سماع جي محفل وٽان گذر ٿيو، سندس ڪنن تي انهيءَ راڳ جو پڙ لاءُ پيو ۽ هي سڌو ان سماع جي محفل ۾ پهتو ۽ هميشہ جي لاءِ پنهنجي ماضيءَ کي ترڪ ڪري اُتان جو ٿي ويو ۽ شعر چوڻ شروع ڪيائين، ڪيس شاهہ عنايت جي سلسلي جي شاعرن ۾ شمار ڪيو ويو آهي. ڪتاب جي پڇاڙيءَ ۾ بدوي صاحب، ان دؤر جي سنڌي ٻوليءَ جي جائزي ۾ سنڌيءَ ۾ ڇپيل پهرئين ڪتاب 'مقدمة الصلواة' جي باري ۾ پنهنجي راءِ قائم ڪندي، ان کي سليس سنڌيءَ ۾ لکيل ڄاڻائي ٿو ۽ ڪجهہ قدر فارسيءَ جو اثر پڻ ڄاڻائي ٿو مجموعي طرح ميرن جي دؤر جي ٻوليءَ تي بہ تنقيد ڪئي اٿس تہ ان تي فارسيءَ جو گهڻو اثر هو.

ڀاڱو ٽيون:تذڪره لُطفي جو ٽيون ڀاڱو 1955ع ۾ ڇپيو هن تذڪري ۾ ڪل 81 شاعرن بابت لکيو ويو آهي، جن مان ڪن گهڻن جي ڪلام تي تنقيد ڪيل آهي، هن جو طريقو بہ اڳين ٻن تذڪرن جهڙو آهي، هن ۾ بہ مصنف جو لاڙو تاريخ ڏانهن گهڻو

آهي، بدوي صاحب جو هي ٽيون جلد ڪُل نون بابن ۾ ورهايل آهي، جن ۾ مختلف موضوعن تي بحث ڪيو ويو آهي. هن ڀاڱي ۾ بہ ادبي تاريخ تي سياسي تاريخ گهڻي حاوي نظر اچي ٿي، جيڪڏهن هن ڪتاب کي ٻن حصن، ’تذڪري‘ ۽ ’تاريخ‘ کي الڳ ڪجي تہ هڪ الڳ سان ڪتاب ٿي سگهي ٿو. بهرحال هن ڪتاب تي گهڻي محنت ٿيل ڏسجي ٿي، هن ڀاڱي ۾ تحقيق جي لحاظ کان کوٽ ضرور آهي، ان جي باوجود هيءُ تاريخ، بنيادي ماخذ آهي.

آخر ۾ ٽنهي جلدن جي ڪجهہ لفظي، اصطلاحيءَ مذڪر مؤنث جي غلطين جي هتي نشاندهي ڪجي ٿي:

لفظي غلطيون

غلط		صحيح
لائڪ	ـ	لائق
ڏکہ	ـ	ڏک
تاريخہ	ـ	تاريخ
اڳہ	ـ	اڳ
ڪٽڪ	ـ	ڪڙڪ

جوڙ۔ ٽوڙ= ’ٽوڙ معنيٰ ڀڃاٽي‘ تنهنڪري ’جوڙ ٽوڙ‘ ٿيندو.

مانيٽون ـ مانيٽو= (ڻ) گهُڻو حرف آهي، جيڪو (ن) جو آواز ڪيڏي ٿو.

غلط		صحيح
پيدايش	ـ	پيدائش
مشايخ	ـ	مشائخ
گنجايش	ـ	گنجائش
پايدار	ـ	پائدار
رايگان	ـ	رائگان
پوءِ لڳ	ـ	پوئلڳ
ڪيص	ـ	ڪيس
جيسرمير	ـ	جيسلمير= شاهہ لطيف بہ جيسلمير استعمال ڪيو آهي.

اصلاحي غلطيون

مسجد ٻيٺل آهي۔ مسجد ٺهيل آهي.

وفات لڏي_ وفائي ڪئي.

مقابلو ڪاڏو_ مقابلو ڪيو يا ٿيو.

”خدا ڪري سندن سعيو مون مٿان تا دير رهي.“ بدوي صاحب هتي جيڪو ’سعيو‘ لفظ استعمال ڪيو آهي، (بلوچ، ڊاڪٽر نبي بخش هڪ جلدي سنڌي لغت) سو عربيءَ جو لفظ آهي، جنهن جي معنيٰ آهي ڪوشش، جتن، جلدائي، جڏهن ته هي لفظ ’سايو‘ ٿيندو، جنهن جي معنيٰ آهي هٿ، ڇانءُ. اهڙيءَ طرح سان بدوي صاحب ڪيترائي نالا بار بار غلط لکيا آهن. مثال طور ’ڄام جوڻي‘ کي ’ڄام جوناهه‘ لکي ٿو ۽’راڄو ليڪي‘ کي ’راڄو ليکو‘ لکيو اٿس وغيره. ان ڪانسواءِ مذڪر ۽ مؤنث جو خيال گهٽ رکيو آهي، ان جا ڪجهه مثال آئون هتي پيش ڪريان ٿو.

سنڌ ۾ تصوف ’جو‘ ارتقا.

جيئن ته ’ارتقا‘ مؤنث آهي، تنهنڪري تصوف ’جي‘ ارتقا ٿيندو.

ڇوڪرا مفت ۾ جنت ملي رهيو هو.

جيئن ته ’جنت‘ مؤنث آهي، تنهنڪري ’جنت‘ ملي رهي هئي، ٿيندو.

سنڌ ۾ مغربي قومن جو داخله

جئين ته هتي قومن ۽ داخلا ٻئي مؤنث آهن، تنهنڪري ’قومن جي داخلا‘ ٿيندو.

ان کان علاوه بدوي صاحب ڪيترين ئي جاين تي ڏارين ٻولين جا لفظ استعمال ڪيا آهن. ڊاڪٽر جميل احمد جالبي پنهنجي مقالي ۾ لکي ٿو ته: ”پنهنجي ڳالهه کي جيترو ٿي سگهي، عام ڳالهائي ويندڙ زبان ۾ لکو انگريزي، فارسي ۽ عربيءَ جا لفظ ڪتب نه آڻيو“.

’تذڪره لطفي‘ ۾ استعمال ڪيل ڪجهه ڏارين ٻولين جا لفظ: ’تائيد غيبي، اختلاط، التزام، تطبيق، نوشت، جيڪي سنڌي ٻوليءَ ۾ اڃا تائين مروج ٿي نه سگهيا آهن.

نتيجو: لطف الله بدويءَ جو لکيل اهم ڪتاب ’تذڪره لطفي‘ مجموعي طور تي ٽن جلدن تي ٻڌل آهي، جنهن جي پهرئين جُلد ۾ ڪُل 13 باب آهن. جن ۾ ابتدا کان ويندي ڪلهوڙن جي دَور تائين جي تاريخ ڏني وئي آهي، اها تاريخ ادبي توڙي سياسي ۽ سماجي حوالي سان اهم آهي. ٻئي جُلد ۾ ٽالپرن جي دؤر تي قلم کنيو ويو آهي ۽ مختلف شاعرن سان گڏ سچل سرمست جي شاعريءَ تي سير حاصل بحث ڪيو ويو آهي. جڏهن ته ٽئين ڀاڱي ۾ ڪُل 81 شاعرن جو ذڪر ڪيو ويو آهي. مجموعي طور تي هي ڪتاب انتهائي عرق ريزيءَ سان لکيو ويو آهي، پر ان ۾ ڪي ڳالهيون فاضل

مصنف کان رهجي ويون آهن ۽ کي وري اضافي طور ڏنيون ويون آهن ۽ متروڪ لفظ بہ ڪتب آندا ويا آهن. جيئن تہ هيءُ ابتدائي دور ۾ لکيل تذڪرو آهي، جنهن دور ۾ هي هيڏو وڏو ڪم ڪيو ويو هو. ان وقت معلومات جا ڪي وڏيڪ ذريعا مُيسر ڪونہ هئا، ايتريون سهوليتون ڪونہ هيون، جيڪي اڄ جي دور ۾ اسان وٽ آهن. ان ڪري ڪجھ ڳالهيون بدوي صاحب کان رهجي ويون آهن. بهرحال هن ادبي تاريخ کي بنيادي ماخذ طور شمار ڪرڻ گهرجي.

حوالا

1. بدوي، لطف الله، ”تذڪره لطفي“ آر ايچ احمد ائنڊ برادرس اسٽئنڊرڊ پريس، حيدرآباد، 1943ع، ص: 3
2. بدوي، لطف الله، ”تذڪره لطفي“ آر ايچ احمد ائنڊ برادرس اسٽئنڊرڊ پريس، حيدرآباد، 1943ع، ص:173
3. ساڳيو: ص: 598
4. ميمڻ، فهميده حسين، ڊاڪٽر، ”ادبي تنقيد فن ۽ تاريخ“ سنڌ ادبي اڪيڊمي، ڪراچي، ڇاپو پهريون 1997ع، ص: 125_126.
5. مانجهي، محمد علي، ڊاڪٽر ”صوفي شاھ عنايت شهيد ۽ سندس سلسلي جا شاعر“، ثقافت کاتو حڪومت سنڌ، ٻيو ڇاپو 2014ع، ص: 286
6. راشدي، سيد حسام الدين، ”ڳالهيون ڳوٺ وڻن جون“ سردار پرنٽنگ پريس، گاڏي کاتو حيدرآباد، نومبر 1981ع، ص: 342_43

مددي ڪتاب

- انسائيڪلو پيڊيا سنڌيانا، جلد ٻيو سنڌي لئنگئيج اٿارٽي، حيدرآباد سنڌ
- بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر، ”هڪ جلدي سنڌي لغت“ سنڌي لئنگئيج اٿارٽي حيدرآباد، سنڌ
- شيخ، محمد ابراهيم، ڊاڪٽر، ادب ۽ تنقيد، گلشن پبليڪيشن حيدرآباد سنڌ_ 1996ع.
- محرم خان، پروفيسر، ”سنڌ، سنڌي ٻولي ۽ سنڌي شاعريءَ“ سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو